

Szabó L. Imre

Wittgenstein a nyelv leíró és előíró funkciójáról

I.

Az alábbi tanulmány célja kettős. Egyrészt az, hogy Wittgenstein nyelvfilozófiáját a nyelvi funkciók elméletének keretében mutassa be. A másik cél, hogy Wittgenstein segítségével a nyelvi funkciók fogalmát alaposabban megértsük.

Téma szerint csak két nyelvi funkcióról lesz szó. Ezeket leíró és előíró funkcióknak nevezhetjük. Ezzel a megkülönböztetéssel itt előljáróban egyszerűen csak az állítások és utasítások vagy parancsok különbségét jelölöm.

A nyelvi funkciók megkülönböztetésének használata természetesen a késői Wittgenstein nyelvfilozófiai látásmódjához áll közelebb. Kiindulópontként mégis a *Tractatus* és a *Filozófiai Vizsgálódások* nyelvkoncepcióját hasonlítom össze.¹ A két mű téziseinek számos különbsége közül ugyanis a legalapvetőbb azzal kapcsolatos, hogy a nyelv mely funkcióinak elméletén alapszik az a kép, amit a nyelv egészéről és annak a nem nyelvi valósághoz való viszonyáról adnak. A *Tractatus*-ban a nyelv kizárólag a leíró kijelentések halmazát jelenti. A *Vizsgálódások*-ban viszont a nyelv előíró vagy utasító funkciója áll a középpontban. Ez a funkció legalább olyan fontos a használat-elmélet számára, mint a leíró funkció a képelmélet számára.

Értelmezéséről persze elmondható, hogy Wittgenstein gondolataival nem teljesen szerzőjük filozófiai hozzáállása szerint bánik. Ez eufemisztikus kifejezése annak, hogy feltehetőleg sem a *Tractatus*-t, sem a *Vizsgálódásokat* író Wittgenstein nem értené egyet mondanómmal. Az ifjú Wittgenstein ugyanis a nyelv fogalmába lényegében nem ért bele többet, mint amit leíró funkciónak nevezünk, a késői Wittgenstein számára viszont a „leírás” és az „előírás” pusztán kettő a nyelvjátékok számtalan változata közül: egy felsorolás elemei, nem pedig alapfogalmak. Így a *Vizsgálódások*-ban nem is találunk példát arra, hogy Wittgenstein a leírásokat és az előírásokat egymással szembeállítva elemezné. A fő kontraszt ugyanis a *Vizsgálódások* szerzője számára nem a mindennapi nyelvben van, hanem a filozófiai-elméleti fogalomalkotás és a mindennapi nyelvhasználat között.

Mindenekelőtt azonban jeleznünk kell, hogy Wittgenstein-értelmezésünk keretét a „leírás” és az „előírás” terminusok következő jelentéseinek a megkülönböztetése adja: (1) nyelvi funkciók nevei; (2) módszerek nevei; (3) e szavak mindennapi használata; (4) elméleti terminusok, amire példa Russell leírásainak wittgensteini kritikája (*Filozófiai Vizsgálódások*). Mivel ez a jelentési dimenzió csak a leírás fogalma esetén létezik, az alábbiakban ennek bemutatásától eltekintünk.

¹ *Logikai-filozófiai értekezés (Tractatus logico-philosophicus)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963. Ford.: Márkus György. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz, 1992. Ford.: Neumer Katalin. A továbbiakban az önmagukban szereplő zárójeles számok a *Tractatus*, az FV rövidítéssel szereplők a *Filozófiai Vizsgálódások* paragrafusaira vonatkoznak.

II.

A *Tractatus* nyelvelmélete esetében egyszerű levezetéssel megmutatható, hogy itt Wittgenstein a nyelv egyedüli és alapvető működésmódján azt érti, hogy a nyelv leírja a világot. Ez következik a három állításból: „A kijelentések összessége a nyelv.” (4.001) „Az összes igaz elemi kijelentés megadása teljesen leírja a világot.” (4.26). „Minden kijelentés az elemi kijelentések igazságfüggvénye.” (5) Fenti állításunk tehát minden bizonnyal a *Tractatus* egyik tézise lehetne. Annak oka, hogy ott nem szerepel – azon túlmenően, hogy e mű kontextusában jóformán közhelynek számítana –, főként az, hogy csak Wittgenstein nyelvfogalmának fejlődési irányát ismerve, azaz a *Vizsgálódások*hoz viszonyítva tűnik igazán meghatározónak a *Tractatus* nyelvelméletére nézve.

Szemben a *Vizsgálódásokkal*, amely a nyelvet bonyolult gépezetként ábrázolja, a *Tractatus* a logikailag ideális nyelv fogalmával dolgozik. Ennek a nyelvi ideá(l)nak része az ellentmondás-mentesség követelménye. Ez szabja meg azt, hogy miről lehet beszélni, és miről nem. Más szóval, hogy mit lehet leírni, és mit nem. Az utóbbi kategóriába tartozik a nyelv és a világ közötti reláció (vö. 4.12). Következésképpen, azzal a kijelentéssel, hogy a „nyelv leírja a világot”, túlléptük a nyelv, legalábbis a *Tractatus* nyelvének határait. Megérkeztünk a leírás határaihoz. Ami ezen kívül van, az leírhatatlan.

Míg a metanyelvi kijelentések a leírhatatlan leírasi kísérleteiként rostálódnak ki a *Tractatus* logikai szitáján, addig az etikai kijelentések látszatleírásokként. Ezeknek a tárgyáról állítja Wittgenstein, hogy léte logikailag lehetetlen világunkban: „A világon kívül kell lennie. Ezért nem létezhetnek etikai kijelentések.” (6.42.)

III.

A *Tractatus* fent vázolt nyelvkoncepciójának legátfogóbb kritikájára a *Vizsgálódások*ban kerül sor. A *Vizsgálódások* szövegén keresztül érthető meg valójában, hogy a *Tractatus* gondolatait milyen mértékben determinálja – Austin kifejezésével élve – a nyelv leíró illúziója. Ez az illúzió elsősorban a nyelv egyoldalú szemléletében áll, és csak másodsorban abban, ahogy ennek az egyoldalú szemléletnek köszönhetően a leírás fogalma megjelenik a *Tractatus*ban. Más szóval, kettős illúzióról van szó. Ennek megfelelően a *Vizsgálódások* és a *Tractatus* közötti különbség is két szinten értenődő. Wittgensteinnek nem pusztán a nyelvről alkotott nézetei változnak meg általában, hanem azok a fogalmai is – kiváltképp a „leírás” fogalma –, amelyekből a kérdéses koncepciók felépülnek, illetve amelyekkel azok kifejezhetőek. Ennek megfelelően megkülönböztethetjük a *Vizsgálódásokon* belül azokat a részeket, amelyek a *Tractatus* nyelvelméletének általános kritikáját adják, azoktól a részeket, amelyekben Wittgenstein a *Tractatus* egyes fogalmainak kritikáját és új koncepcióját vázolja fel. Az előbbiek alapja általában vett nyelvkoncepciójának megváltozása, míg az utóbbi egy sajátos módszer, melyet Wittgenstein leíró módszernek nevez (FV 109).

Wittgenstein két korszakának módszerei éppoly eltérőek, mint az azokhoz tartozó nyelvelméletek. A két korszak módszerei és elméletei hozzávetőlegesen egymás inverzeiként mutathatók be. A *Tractatus* leíró nyelvkoncepciója mintegy megmondja, hogy a nyelvnek és a világnak milyennek *kell* lennie. A *Vizsgálódások*ban viszont Wittgenstein a filozófia leíró módszeréről beszél, „ami mindent úgy hagy, ahogy van”. Ennek a műnek azonban feltehetőleg a legfontosabb részei – kiváltképp azok, ame-

lyekben Wittgenstein az önmaga konstruálta nyelvjátékokat mutatja be – a nyelvnek mint az előírások, parancsok, szabályok nyelvének a képét adják. Megfordítva pedig azt tételezhetjük fel, hogy Wittgenstein második korszakának nyelvelméletét elsősorban a nyelvnek erről a működésmódjáról mintázza.

A „leírás” szó használata tehát a *Vizsgálódások* módszerének megnevezése mellett egyrészt megkülönböztetendő a *Tractatus*-ban látott filozófiai használatától, másrészt pedig Wittgensteinnek a szó mindennapi használatáról adott emlékeztetőitől.

Filozófiai módszer alatt (vagy helyett) azonban helyesebb Wittgenstein esetében filozófia elleni módszert érteni. A leíró módszer attól függően, hogy a mindennapi nyelv vagy egy filozófiai problémára vonatkoztatjuk, egyszerre pozitív és negatív célzatú. Pozitív értelemben a mindennapi nyelvhasználat leírása lenne, de a leírás nem semleges értelemben nyelvi, hanem filozófiai csapásirány mentén halad. „Minden magyarázatnak el kell tűnnie, s csakis leírásnak szabad a helyére kerülnie. És ezt a leírást a filozófiai problémák világítják meg, azaz célját a filozófiai problémák adják meg.” (FV 109.) A *Vizsgálódások*-ban ez a célkitűzés konkrétan úgy valósul meg, hogy Wittgenstein először is magát a filozófiai problémát írja le, azaz diagnosztizálja az abban megnyilvánuló nyelvi félreértést. Ezt követi a kezelés. Ennek fontos lépése, hogy „emlékeztet” bennünket a filozófiai kontextus problematikus szavának más használati lehetőségeire: mindennapiakra és nem mindennapiakra egyaránt. (Mindezt azonban tekinthetjük a diagnózis részének is, ami a terápiának csak a kezdete, nem pedig a vége.)

Wittgenstein nyelvi diagnózisainak dinamikai hátterét a nyelvjátékok mechanizmusa adja meg. Ez a háttér azonban sokkal inkább a leíró módszer korlátait, mintsem érvényességét mutatja meg. Ennek kimutatásához először is különböztessük meg a Wittgenstein által kigondolt nyelvjátékokat azoktól, amelyeket a mindennapi nyelvben detektál. (Az előbbiekre a „fiktív nyelvjáték”, az utóbbiakra a „nyelvünk nyelvjátékai” kifejezésekkel utalok a továbbiakban.) A leíró módszer hatásköréről ekkor rögtön kiderül, hogy az „pusztán” nyelvünk nyelvjátékainak a vizsgálata lehet, hiszen a fiktív nyelvhasználati módok esetében vagy nyilvánvalóan nem lehet leírásról beszélni, vagy pedig tisztáznunk kell, hogy ezekben minek a leírásáról lenne szó. Ha tehát elfogadjuk, hogy Wittgenstein fő tézisei fiktív nyelvjátékain alapszanak, akkor joggal megkérdőjelezhetjük, hogy a *Vizsgálódások* állításait a tényleges nyelvet leíró állításoknak kellene tekintenünk. Ha viszont ezt nem fogadjuk el, s fenntartjuk, hogy a *Vizsgálódások* elsődlegesen a mindennapi nyelvre orientált, a fiktív nyelvjátékok szerepe pedig pusztán az, hogy a mindennapi nyelv primitív modelljei legyenek, akkor egy másik probléma merül fel. Wittgenstein nyelvünk működésének – történetesen a saját fiktív nyelvjátékaival összevetve – olyan tulajdonságaira világít rá, mint kifejezéseinek családi hasonlósága és használatuknak ebből adódó átláthatatlansága. Ez ugyan nem zárja ki, hogy nyelvreírás végezzünk, azt viszont kizárja, hogy ezt általában és véglegesen elvegezhessük (a terápiáról már nem is beszélve).

IV.

Témánk, a leíró és előíró nyelvi funkció tekintetében a *Vizsgálódások* nyelvjáték-fogalma három szempontból kiemelten fontos. Először is, ezek a funkciók Wittgenstein számára egy-egy nyelvjátékot képviselnek. Emellett megkülönböztetésüket is csak az adott nyelvjáték kontextusában tartja lehetségesnek. Harmadrészt, a nyelvjáték-

elmélet alapján érvelhetünk amellett, hogy a késői Wittgenstein nyelvképét – függetlenül attól, hogy a parancsokat pusztán a nyelvjátékok egyikének tekinti – mégiscsak alapvetően meghatározza a nyelv előíró funkciója.

Mindenekelőtt idézzük fel a nyelvjátékok legfontosabb jellemzőit: (1) számtalan fajtájuk van; (2) emberi tevékenységek részei; (3) nyelvünk ezek halmaza. Emellett, ahogy említettük, (4) Wittgenstein fiktív nyelvjátékokat, valamint nyelvünkben ténylegesen használtakat egyaránt bemutat.

A nyelvjátékok és a parancsok közti elméleti kapcsolat magától értetődően következik abból, hogy a nyelvjátékok tevékenységek. A nyelvnek mint tevékenységnek a tanítása és elsajátítása, valamint vezérlése ugyanis lehetetlen a nyelv előíró funkciója nélkül. Az a tézis azonban, hogy a nyelv egyszerre tevékenység és a tevékenységre való utasítás, már önmagában is egy végtelen regresszus, illetve paradoxon forrása. A késői Wittgenstein filozófiájának ezen új problémái szintén abból adódnak, hogy korábbi „passzív” nyelvmodellje helyébe a nyelv cselekvő aspektusa és előíró funkciója lép.

A nyelvjátékok és parancsok közti kapcsolat a *Vizsgálódások* szövegében először is Wittgenstein fiktív nyelvjátékaiban tükröződik. E nyelvjátékok eszközök arra, hogy „a nyelv jelenségeit a nyelv használatának primitív módozatain tanulmányozzuk, ahol a szavak célját és működését világosan át lehet tekinteni”. (FV 5.) A *Vizsgálódásokat* kezdő nyelvjátékok tanúsága szerint erre a célra a parancs-nyelvjátékok felelnek meg leginkább. Emiatt Wittgenstein némileg mentegetőzik is: „Ne zavarjon, hogy a (2)-es és a (8)-as nyelv csak parancsokból áll.” (FV 18.) Ha ugyanis működő nyelvjátékként csak parancsnyelveket tud bemutatni, akkor ezáltal zavaró ellentétbe kerül a nyelvjátékok sokféleségéről vallott nézetével. (Ezt a zavart nyelvünk nyelvjátékainak felsorolása csupán elfedheti, de nem szüntetheti meg.)

Wittgenstein nyelvünk nyelvjátékainak sokféleségét szemléltetni kívánó felsorolásában a parancsok szintén előtérben állnak. Nem dönthető el ugyan, hogy Wittgenstein szándékosan vagy szándéktalanul helyezi-e a parancsokat felsorolása élére (FV 23), de megemlíthetőek itt olyan tulajdonságaik, amelyeket elfogadva ez a pozíciójuk nagyon is indokoltnak tűnik. A *Vizsgálódásokban* említett nyelvjátékok ugyanis mind kifejezhetőek parancsok formájában is, azaz megparancsolhatóak, a parancsolás nyelvjátéka viszont nem rendelhető alá egyiknek sem. Ezenfelül a parancsok abban is különböznek a felsorolt nyelvjátékok többségétől (a performatívumokhoz hasonlóan), hogy nincs sajátos tárgyuk. E tulajdonságaik folytán a parancsok jobban eltérnek a felsorolt nyelvjátékoktól, mint amit pusztán a nyelvjátékok egységisége és általános definiálhatatlansága indokolna. Wittgenstein viszont, úgy tűnik, itt csak az alapján tesz különbséget, hogy a parancsolással más cselekvést hajtunk végre, mint mondjuk a rejtvényfejtéssel vagy a színházassal. Ez egyben azt is mutatja, hogy a „nyelvjáték” hibridfogalmában a cselekvés és nem a nyelv a domináns faktor.

V.

A nyelv előíró funkciójának elméleti szerepe a *Vizsgálódásokban* két szempontból közelíthető meg. Egyrészt, segítségével Wittgenstein egy tág értelemben vett leíró nyelvelmélet alternatíváját dolgozza ki. Ennek megfelelően álláspontját ennek az elméletnek az összetevőit képező nyelvfilozófiai fogalmakkal és feltevésekkel állítja kont-

rasztba. A legfontosabbak: nyelvfelfogásunk szokásos állítás- és névcentrikussága, a nyelvi leírás, a szavak definiálása, a nyelvi kategóriák különbsége.

Másrészt, Wittgenstein bizonyos elméleti és módszertani preferenciáinak a nyelvi utasítások mechanizmusa jobban eleget tesz. Konkrétan, a nyelv használatának a legközvetlenebb módjait és megértésük legpontosabb kritériumait keresi, azokat az eseteket, amelyekben a nyelvi szituációk már eleve olyanok, hogy leírásukkal már mindent elmondunk róluk, magyarázatra pedig nincs szükség. Ezeket a feltételeket Wittgenstein számára a parancsok nyelve elégíti ki. Ebben az aspektusban a parancsokat ködös, mentalisztikus fogalmainkkal, a jelentéssel és a megértéssel állítja szembe.

Hogy Wittgenstein említett elvárásainak a parancsnyelvek miért és hogyan felelnek meg a legjobban, kiderül, ha közelebbről megnézzük a *Vizsgálódások* (2)-es és (8)-as nyelvjátékait. (Ezeket a rövidség kedvéért nevezzük az építők nyelvjátékának.) Ezekben a nyelvekben, ahogy Wittgenstein mondja, „a nyelvtanítás nem magyarázat, hanem idomítás” (FV 5). Továbbá, ahogy a tanár kognitív folyamatai nem relevánsak ebben a modellben, úgy a tanulóéi sem azok: a nyelvtanítás, azaz a betanítás „megértését” (pontosabban sikerét) a tanuló viselkedése jelenti. „Vajon nem az érti-e meg a »Lapot!« kiáltást, aki a kiáltásnak megfelelően így és így cselekszik?” (FV 6.)

Nyelvi szinten a fenti feltételeknek a parancsok felelnek meg. Egy parancs megértésének – szemben egy állításával – pusztán az a kritériuma a parancsot adó számára, hogy a neki alárendelt személy, a „tanuló” utasításának megfelelően cselekszik-e, vagy sem. A tanár a tanuló viselkedésének megfigyelése alapján elvileg eldöntheti, hogy sikerült-e őt erre vagy arra az utasításra betanítani.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy az építők nyelvjátékában nyelvünk számos, rendszerint egymástól elhatárolható kategóriája nem választható külön, például a szavaké és a mondatoké. Az építők nyelvjátékában a mondatokat a parancsok valósítanak meg, ugyanakkor a „parancsok tanítása a tanulónak” egyben azt is jelenti, hogy szavakat tanítunk (be) neki. Ebben a nyelvben minden szó parancsszó.

A tanuló szempontjából a betanítás folyamatának eredménye úgy fejezhető ki, hogy képessé válik egy „parancs+cselekvés” végrehajtására. Szemben a tanárával, akinek esetében inkább nyelvi cselekvésként íránk le azt, hogy valamit parancsol, a tanuló viselkedésére vonatkozóan a parancs „jelentése” egy konkrét fizikai cselekvés, amit a parancsszó elhangzásakor végrehajt.

Az építők nyelvjátékában a nyelvi és a cselekvési szint mellett a parancsok működési mechanizmusának harmadik szintjét a tárgyi világ használata képezi. A tanulót ugyanis olyan parancsok teljesítésére tanítják be, amelyek tárgyakat involválnak, mint például az „oszlopot!”, „lapot!” stb. parancsok. A tanuló tanulása így nem pusztán a nyelv használatának, hanem egyben a tárgyi világ használatának a megtanulásaként is jellemezhető. Itt érdemes felfigyelni arra, hogy a parancsok és tárgyaik esetében egy olyan nyelv-világ reláció jön létre, amely különbözik attól, amit az állításokra alapozva elképzelünk. Az építők nyelvjátékából kiderül ugyanis, hogy a tárgyra irányuló parancsok engedelmeskedni tudni és a tárgy használatára képesnek lenni ugyanaz, mert egy és ugyanazon, nem pedig két különböző cselekvés végrehajtásában nyilvánulnak meg. (Tanulságos ezt összevetni azzal a feltevéssel, hogy az állításokat megérteni és tárgyakat észlelni két külön folyamat.)

VI.

Wittgensteinnél a nyelv előíró funkciója iránti preferencia természetesen csak bizonyos korlátok között érvényesül, mindenekelőtt a *Vizsgálódások* kezdő nyelvjátékai-ban. Ugyanakkor ezekről azt is állítja, hogy „a nyelv ilyen primitív formáit használja a gyermek, amikor beszélni tanul” (FV 5). Wittgenstein ezen megjegyzése, valamint az a körülmény, hogy a nyelvtanulás elsődleges módjaiként, illetve modelljeiként kimondottan csak parancsnyelveket mutat be,² mégis meghatározó elemnek mutatja a nyelv előíró funkcióját nyelvképében.

Ezen a ponton magától értetődően felvetődik a kérdés, hogy a *Vizsgálódások*ban bemutatott többi nyelvjáték szempontjából milyen szerepe lehet a nyelv előíró funkciójának. E kérdés megválaszolását az nehezíti meg, hogy Wittgenstein nem ad pontos kritériumokat a nyelvjátékok megkülönböztetésére. Ezt az utóbbi problémát más formában veti fel, az általa bírált hagyományos nyelvi klasszifikáció kifejezőmódjában: „Mi mármost a különbség az »Öt lap« tudósítás vagy állítás és az »Öt lapot!« parancs között?” (FV 21.) Válasza: „Nos, az a szerep, amit ezeknek a szavaknak a kiejtése a nyelvjátékban játszik.” Sajnos ezzel a válasszal sem léptünk sokat előre, mert most az eredeti „állítás vagy parancs?” kérdés a „mi a szerepe?” formában vetődik fel. (Arról nem is beszélve, hogy a korábban említett önálló parancs- és beszámoló-nyelvjátékok mellett most arról van szó, hogy egy nyelvi kifejezés nyelvjátékon belüli szerepe az, amit Wittgenstein parancsként vagy beszámolóként megnevez.)

Ismét csak Wittgenstein nyelvelméletének némileg szkeptikus vonásaival lehetne magyarázni azt, hogy miért nem ad kritériumokat az állító és a parancsoló „szerepeknek” a megkülönböztetésére. Emellett az is igaz, hogy Wittgensteintől semmi sem áll távolabb, mint az, hogy megalkossa a leíró („tudósító”) vagy az utasító nyelvhasználat elméletét. A *Vizsgálódások* a leírásokat és az előírásokat illetően elvileg kizárólag a „leírás”-nak és az „előírás”-nak mint szavaknak a mindennapi nyelvi használatára épülnek (vö. FV 24, 291). Mindennapi nyelvünk bármely kifejezésének használati leírása viszont nem szigorú szabályok, hanem azon nyelvjátékok kontextusának leírását jelenti, amelyekben az adott kifejezést használjuk. Annál is inkább, minthogy a kifejezések nyelvi formája önmagában nem ad kritériumot arra, hogy mi egy leírás vagy előírás.

A „leírás” vagy „előírás” szavak használatát Wittgenstein terminológiája szerint szimptomatikusnak nevezhetjük, azaz megtanultuk, hogy valamely kifejezés használata ilyen és ilyen helyzetben (pontosabban nyelvjátékban) parancsnak vagy leírásnak számít mások számára, illetve hogy valamely helyzetben ilyen és ilyen kifejezéseket parancsokként vagy leírásokként mondanak mások nekünk. Ennek megfelelően Wittgenstein e szavak használatának vizsgálatával egyáltalán nem kíván újat mondani, hanem pusztán „azt megérteni, ami már kendőzetlenül a szemünk előtt van” (FV 89).

² Kivétekként meg kell említenünk Wittgensteinnek a „fáj” kifejezés megtanulásáról adott magyarázatát (FV 244).